

13. Цвек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка) // Энеолит и бронзовый век Украины: Исследования и материалы. - К., 1976.

14. Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье (по материалам многослойного поселения у с.Незвисько) // Неолит и энеолит юга европейской части СССР. - Матер. и исследования по археологии СССР. - №102. - М.,1962. - С.5-85.

15. Шмаглій Н. М. О планировке позднетрипольских поселений восточной Волини // Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР. - К., 1959. - Вып.9. - С.52-55.

On the basis of Trypillian archaeological finds in North-East Precarpathia the analysis of the topography and planography at B-1, B-2, B-3-C-1 levels is made as well as their dependence upon specific landscape conditions. The data obtained made it possible to specify the peculiarities of their mud-houses and techniques of their building. Local and chronological features of Trypillian housebuilding are also singled out.

О.Я. Кошик

ПАТРІАРХ ЄРЕМІЯ ІІ В УКРАЇНІ

Друга половина 80-х р. XVI ст. в українських землях Речі Посполитої була багата на події, які не мали аналогів у минулому. Відбувалися часті візити вищої ієрархії Східної Церкви, яка брала активну участь у внутрішньому житті Київської митрополії. Розкрити основну мету цих приїздів досить складно, оскільки вони були лише ланками в ланцюгу заплутаних інтриг, якими насичена історія України і сусідніх земель в період, що передував поєднанню Церков у Бересті в 1596 р. Без сумніву, детальний розгляд подій, пов'язаних з перебуванням Константинопольського Патріарха Єремії ІІ в українських землях, внесе багато цікавих штрихів у загальну картину суспільно-релігійного життя України кінця XVI ст.

Слід відразу відмітити, що до вказаного періоду залежність Української православної церкви від Константинопольського

патріархату була майже номінальною. Вибори, а точніше, призначення єпископів та митрополитів приблизно з кінця XV ст. було прерогативою світської влади, Патріарх посилав кандидату лише формальне благословення. Та, незважаючи на відсутність реальної влади, вплив східних патріархатів на церковне життя українських земель був досить потужним і поширювався через численне чужинецьке духовенство, кількість якого зросла після падіння Візантії. Маючи рекомендації патріархів, пишні, хоч інколи фантастичні титули, грецькі священники й ченці міцно осідали на високих посадах у місцевій церковній ієрархії та при дворах православних магнатів. Так, лише в оточенні князя Костянтина-Василя Острозького в різний час перебувало близько 10 духовних осіб зі Сходу, серед яких були архієпископи, єпископи і навіть митрополит [1]. Але їх освітня й культурна діяльність була такою незначною, що князь був змушений принаймні двічі – у 1583 та 1602 рр. – шукати вчених греків, звертаючись навіть до Папи Римського з проханням прислати освічених грецьких емігрантів, які проживали в Італії [2]. А факти, згадувані в документах того часу, що “з Кредии чернці ... не только пенязями, але и книгами, образи, што ся им подобает, вивозят в землю турецкую по два-кrotь и по три-кrotь в рокъ” (цит. за тогочасним правописом. – О.К.) [3] досить складно інтерпретувати як “інтенсивний культурний контакт, в першу чергу книжковий та мистецький” [1, с.56].

Не дивно, що в той важкий для східних патріархатів час всі зусилля грецького духовенства були спрямовані на втримання під своїм впливом одної з найбільших митрополій. Тиск був настільки відвертим, що одним із перших розпоряджень Єремії II після приїзду в українські землі була заборона духовним особам з чотирьох східних патріархатів приїжджати в Київську митрополію і займатися там будь-якою діяльністю, оскільки вони цим “розтягнення владності в діях церковних чинять” [4, с.64]. Надалі це заборонялося під загрозою відлучення. Та розпорядження було неефективним, грецьке духовенство й надалі займалося активною діяльністю в межах Речі Посполитої, про що свідчать підписи під постановами церковних синодів.

Особливо активізувалася діяльність греків при підтримці Александрійського Патріарха Мелетія Пігаса (1590-1601), який листувався з острозькими діячами – князем Костянтином-Василем Острозьким, його сином Олександром, скарбником князя Кипріаном, Д.Наливайком, Д.Броневським [1, с.53]. А наступник М.Пігаса на патріаршому престолі та його родич Кирило Лукаріс брав участь в укладенні Берестейської унії.

Отже, при відсутності реальної влади, східні патріархи були добре обізнані з ситуацією в Україні та мали значний вплив на церковні справи, можливо не скоординований, але регулярний і досить потужний. Неабияке значення для його посилення мало реформування у 1586 р. Антіохійським Патріархом Йоакимом V специфічних міських організацій – братств. Уперше вони виникають у західних регіонах України в кінці XV ст., поширившись згодом на Поділлі, Волині та Київщині. На світанку свого існування братства ставили собі за мету допомогу в церковній обрядовості, добродійну діяльність та фінансову взаємодопомогу. Великого значення до реформи 1586 р. вони не мали, були малочисельними та економічно слабкими. Після реформи братського статуту Йоакимом V вони розгорнули широкий самостійний релігійний та культурний рух, в який влелася новітні протестантські ідеї, патріархальні принципи співжиття, духовна і побутова специфіка українського міщанства XVI ст. При підтримці східних патріархів братства рішуче виступають проти окремих представників української церковної ієрархії, намагаючись очистити віру від неканонічної обрядовості в Церкві, наблизити обряди до грецького зразка та підвищити роль громади в управлінні церквою. Братства підтримували найтісніші зв'язки з православним Сходом, Так тривало до приїзду в Київську митрополію Константинопольського Патріарха Єремії II Траноса.

Патріарх, що другим прийняв ім'я Єремії, без сумніву, був неабияким політиком, що позначилося на складній кар'єрі ієрарха та царедворця: він завжди знаходив можливість повернутися з опалі до влади. Перший раз Єремія II перебував на престолі з травня 1572 р. по листопад 1579 р., вдруге став патріархом у 1580-1584 рр. У 1584 р., за доносом суперника, був заарештований і висланий на о. Родос [4,

с.54]. В руслі тогочасної екуменічної політики Ватикану сформувався думка про організацію втечі Єремії II, який, у свою чергу, мусив би посприяти об'єднанню Православної та Католицької Церков[4, с.55]. На заваді стала рішуча позиція о. Антоніо Поссевіно, який перебував з дипломатичною місією в Москві і знав про політичну і релігійну ксенофобію, пропаговану в Московській державі. Натомість він пропонував направити Патріарха в іншу православну митрополію — Київську, зокрема, в тогочасний культурний центр м. Острог[4, с.55]. Але в 1587 р. Єремія II добивається не лише звільнення, але й повернення на патріарший престол втретє. Майже одразу після цього він вирушає у тривалу подорож до віддалених від Константинополя митрополій — Київської та Московської. Метою поїздки, за свідченням сучасників, був збір пожертвувань для укріплення становища Патріарха. Але, з огляду на дальші події, можна припустити, що плани Єремії II були більш далекосяжними.

Перше перебування Єремії II Траноса в українських землях бідне подіями. Відомо, що в травні 1588 р. Патріарх прибув у Замостя, де отримав від канцлера Яна Замойського дозвіл затриматися в межах Речі Посполитої та подарунок — 2 тис. дукатів. До поchtу Єремії присєднався ректор Львівської братської школи єпископ Елассонський Арсеній та грецькі купці. Вся делегація через Берестя вирушила у Вільно, де Патріарх затвердив новий статут місцевого церковного братства та доручив Київському митрополиту О. Дівочці опікуватися ним. З Вільно шлях Єремії II та його поchtу проліг до Смоленська. В цей час не відбувалося ніяких важливих зустрічей і не приймалися важливі рішення. Єп. Мацейовський, що прагнув зустрічі з Патріархом, не застав його в Бересті. Адам Потій, що на той час був берестейським каштеляном, звертався до католицького духовенства з пропозицією організувати диспут, однак вона була відхилена[4, с.57]. Можна зупинитися лише на одному цікавому епізоді: у приватному листі кардиналу Альдобрандіні (майбутньому Папі Клименту VIII) Ян Замойський повідомляв, що під час перебування в Замості Єремія II висловив бажання перенести осідок Константинопольського патріархату до Києва, і це полегшило б проведення через якийсь час унії

Церков [5, с.353]. Проте, це бажання більш нічим не було підкріплене. Можливо, Патріарха не задовольнили становище православної ієрархії в католицько-протестантській Речі Посполитій. Зауважимо, що католицьке духовенство було настільки вороже налаштоване проти Константинопольського Патріарха, що на синоді у Пйотркові 2 жовтня 1588 р. склало вимогу до короля обмежити юрисдикцію Патріарха на час його перебування в межах Речі Посполитої [5, с.630].

За таких обставин 15 червня 1588 р. Єремія II виїжджає до Москви, плануючи ще раз відвідати Україну на початку осені 1588 р. і наказавши скликати до свого повернення церковний синод на Різдво Богородиці (тобто, 8 вересня) [4, с.57]. Проте затриматися в Московській митрополії Патріарху довелося набагато довше, оскільки він зустрів не такий прийом, на який сподівався.

Обсяг і тема роботи не дозволяють детальніше розглянути діяльність Єремії II в Москві на період встановлення Московського патріархату, тому мусимо обмежитися лише коротким перебігом подій. Оскільки московські політики, зокрема Борис Годунов, не бажали бачити на патріаршому престолі іноземця, плани Єремії II залишитися в Москві зазнали поразки. Його майже силоміць, погрожуючи втопити [5, с.358], примусили висвятити клевету всесильного Б. Годунова - Іова на Патріарха Московського і "всєя Русі", а Московську митрополію зробити патріархатом [5, с.360].

Провал московських планів Єремії II не міг не відбитися на його подальшій діяльності. В травні 1589 р. Патріарх знову з'являється в межах Речі Посполитої. Після року принижень і вимушеної бездіяльності, втрати найбільшої митрополії, Єремія II активно береться за реформування Української православної церкви. Як згадувалося, під час свого першого візиту Патріарх не надто цікавився справами Київської митрополії, спілкуючись зі світськими діячами (Яном Замойським) та власними співвітчизниками. Очевидно, що шляхом певних змін і реформування Єремія II намагався збільшити власний вплив і авторитет Константинопольського патріархату в Київській митрополії, боячись втратити її.

Невдовзі після приїзду, 7 липня 1589 р., за клопотанням Патріарха, королівською грамотою йому дозволяють "вси

справи церковніе отпраовати, всіх духовних закону греческого ... судити, рядити, справовати и виступного кожного водлуг духовенства своего и правил святих отец карати"[6, с.195]. Єремія II дозволом скористався, і вже 21 липня 1589 р. усунув від справ Київського митрополита Онисифора Дівочку, іменувавши того ж дня новим митрополитом Слуцького архимандрита Михайла Рогозу [7, с.553]. Така зухвалість щодо митрополита до цього часу було стало небаченою, тим більше, що приводом для зміщення стало двоєженство (повторне одруження після смерті першої дружини), що в українській церковній традиції не було забороненим, на відміну від офіційних грецьких канонів.

В історіографії особа О. Дівочки досліджена недостатньо. Деякі сумніви викликає навіть пряма причетність Єремія II до його усунення. Судячи за нечисленними даними і тогочасними свідченнями, О. Дівочка був ненайгіршим з Київських митрополитів XVI ст. Коли реформація переможно ширилася в межах Речі Посполитої, навертаючи до католицизму як протестантів, так і православних, що вважалися схизматиками, він доклав чимало зусиль для збереження своєї пастви. Зокрема у 1585 р. домігся для Православної церкви підтвердження привілею 1511 р., окремих привілеїв недоторканості прав "руського духовенства"[8, с.74]. Напевне, злою долею Київського митрополита стали церковні братства. А вже з 1579 р. по 1584 р. точилася суперечка між О. Дівочкою та Братством Віденського Свято-Троїцького монастиря, а останнім привілеєм митрополит добився обмеження права світських осіб в управлінні церковними маєтностями.

Ще у 1585 р. братчики дорікали митрополиту, що в часах його правління "вси вели е утиснени, плачем и скитаемься, яко овци пастыря неимущие:... ваша милость подвизатися и праці чинити, словесних овец от волков боронити не рачиш. Таких бед первой николи не бивало и вже больше бити не могут..."[8, с.73]. Судячи з діяльності митрополита, таке звинувачення навряд чи було об'єктивним. Але, скориставшись візитом Єремія II, братчики могли просто обмовити неприхильного до них митрополита або вказати на його проступок. Можливо, посилаючись на традицію підтримки

грецьких братств у венеціанських колоніях Середземномор'я, Патріарх і в українських землях звернувся до усталеної практики[9]. Відмітимо, що новий митрополит Михайло Рогоза вирізнявся особливо лояльним ставленням до братств.

Невдовзі, 14 серпня 1589 р., Єремія II окремо висвятив свого екзарха, Луцького єпископа Кирила Терлецького, енергійного та войовничого, який не раз зі зброєю в руках боронив власні та церковні маєтності. За традицією, функції екзарха виконував митрополит, проте Єремія II розділив ці посади, створивши у церковній ієрархії зворотну залежність. Єпископ К.Терлецький одержав досить широкі повноваження "патріаршого візитатора": "он имать всіх єпископів исправляти и порядку межи ними досмотряти и напоминати, а негодних извергати, яко нам наместник" [6, р.195]. Таким чином повноваження митрополита значно звузилися. Але Єремія II цим не обмежився і встановив титул прототронія, яким призначив Володимирського єпископа М. Хребтовича [7, с.558]. Складається враження, що Патріарх над усе намагався розпорозити владу вищої ієрархії українського духовенства, яка і без того не була достатньо сильною та монолітною.

Слід відзначити, що жодного разу Єремія II не зупинявся в резиденціях, а всі справи, що стосувалися подальшого устрою Української православної церкви, вирішував на шляху до турецького кордону, поспішаючи на батьківщину. 4 серпня 1589 р. Патріарх вирушив до Замостя, де канцлер Ян Замойський мав організувати безперешкодне повернення до Константинополя. У Замості відбулася зустріч Патріарха з одіозним єпископом Львівським. Балабаном, який переконав Патріарха підписати на свою користь необхідні документи про спірні церковні маєтності Львівської єпархії і вирішити проблему відносин з братствами. Все це сіє нові зерна незгоди в українській церковній спільноті. Та невдовзі, вже в останній період свого перебування у Київській митрополії, Єремія II знову змінює свою позицію і надає підтримку братствам. Зокрема, затверджує всі умови нового статуту Львівського Успенського братства, які воно отримало трьома роками раніше від Антіохійського Патріарха Йоакима V. Крім того, Єремія II офіційно заявив, що, виконуючи свій пастирський обов'язок, бере успенських братчиків під свою

опіку [8, с.74]. Але Патріарх, очевидно, сам розумів, які пристрасті розбурхав своїми непродуманими рішеннями, оскільки, подорожуючи Галичиною, так і не наважився повернути до її столиці.

У жовтні 1589 р. Єремія приїжджає до Тернополя, де видає статутну грамоту рогатинському братству і закріплює за ним привілеї, аналогічні з тими, що отримало Львівське Успенське братство (хоча у Рогатині налічувалося лише 11 братчиків). Далі Патріарх вирушає до Кам'янця-Подільського, останнього українського міста на кордоні з Османською імперією. Біля Патріарха, що мав підбивати підсумки своєї подорожі, перебували митрополит М. Рогоза та п'ять єпископів. Щоб не залишити після свого від'їзду братства без опіки, Єремія II заохочує греків, а поміж ними багатого купця Костянтина Корнякта, опікуватися братчиками. К. Корнякт, до речі, не обмежився матеріальною допомогою, а відразу сам вступив до братських лав[10]. Оскільки він був довіреною особою Константинопольського Патріарха, супроводжував його у подорожі й виконував різноманітні доручення, можна припустити, що Єремія II намагався і далі впливати на релігійну позицію львівських міщан. Після останніх розпоряджень Єремія II відбуває на батьківщину.

Приїзд Єремії II та його діяльність справили на учасників гнітюче враження. У суспільство було внесено глибокий розкол. Тому не дивно, що оцінка Константинопольського Патріарха є майже однозначно негативною. По-перше, зміщення Онисифора Дівочки та призначення на його місце М. Рогози не сприяло підвищенню авторитету православної ієрархії. Діяльність нового митрополита була настільки непопулярною, що викликала опозицію і в українському єпископаті. По-друге, розпорощення влади у вищій ієрархії призвело до стану, який братчики пізніше характеризували: "безначаліе во многоначали нашемъ обрътається"[3, р.18]. По-третє при сприянні Єремії II в українських землях виникає та поширюється ціла мережа незалежних від церковної влади братств, що призвело до нових сутичок з місцевим єпископатом. Тобто в церковному житті відбувся розкол серед вищого духовенства та виник конфлікт між церковною владою та вірними. Тому не видається дивним, що багато

дослідників звинувачували Єремію II у шпигунстві на користь сусідніх з Річчю Посполитою держав, тим більше, що підстави для цього і справді існують. Грецьке духовенство неодноразово виступало в якості турецьких емісарів на землях Волощини, Молдавії та Речі Посполитої, особливо в другій половині XVI - першій половині XVII ст.

В сучасній історіографії утвердилася думка про те, що візит Єремії II для подій наступного десятиліття, зокрема укладення Берестейської унії, мав опосередковане значення і лише довів, що Константинопольський патріархат остаточно втратив роль духовного центру Київської митрополії. Вважається, що сучасники не помітили політичної загрози з боку новоствореного патріархату Московського і всея Русі для православних територій Речі Посполитої. Але хочемо відмітити, що, внаслідок невизначеності кордонів, взаємини Московської держави та Речі Посполитої були дуже болючими. Титул московських правителів, які з 1493 р. називали себе володарями "усієї Русі" заперечувався королівським урядом до кінця XVIII ст., коли останній перестав існувати. У 1601 р. цей нюанс мало не став причиною для припинення переговорів про продовження перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою: "Dawno byście po drodze doma światkowali, gdybyście wsieja Rysi Cara Sażem zwali", - вказували московські бояри королівському посольству, коли переговори затягнулися на декілька місяців[11]. Приділяючи таку велику вагу царському титулові, тогочасні політичні діячі не могли не звернути увагу на аналогічний титул Московського Патріарха. Простежується очевидний зв'язок діяльності Єремії II та Берестейського посідання, пошук нових орієнтирів українською ієрархією, участь у цьому королівських урядовців.

1. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) - К., 1990. - С. 81-114.

2. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.- Львів, 1907. - Т.6. - С. 484.

3. Documenta Union Berestensis eusgis auctorum (1590-1600). - Romae, 1970. - P.38.

4. Хома І. Київська митрополія напередодні Берестя // Богословія, Рим, XL. - 1976. - С. 64.

5. Скрынников Р. Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. - Новосибирск, 1991. - С.353.
6. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoldensis. - Leopoldensis, 1895. - VI - P. 195.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. -Т. 5. - С. 553.
8. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. - К.,1994. - Т.1. - С.74.
9. Голеніщев-Кутузов И. Украинский и белорусский гуманизм // Славянские литературы: Статьи и исследования. - М., 1973. - С.178-179.
10. Срібний Ф. Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // ЗНТШ. 1912. - Т. МСVІІІ. - С.112.
11. Ковалёу С.В. Няздейсненная унія (паводле дыярнуша Гальяша Пельчрымюускара): Vnia brzeska: geneza, dzieje I Konsekwencje w kulturze narodów slowianskich. - Kraków, 1994. - С.70.

The activities of Yeremya II, the patriarch of Konstantinopol, at the time of his stay in Ukraine is a talk of the study. The author has analysed the historic developments and hierarchy of the Ukrainian Diocese. The scholar hughlights the patriarch's hastily made decrees that led to deepening the crisis in the Ukrainian Church.